

ДК: 398(=163.3)(049.3)

УДК: 821.163.3(049.3)

DOI:

РЕЛИГИОЗНИОТ ИДЕНТИТЕТ НА КРАЛЕ МАРКО

Емилија Ковилоска

Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: Крале Марко, религиозен идентитет, христијанство, Блаже Конески, Слободан Мицковиќ, Трајко Китанчев, Славчо Ковилоски.

Резиме: Во трудот се осврнуваме на големиот број идентитети што ги среќуваме во ликот на Крале Марко. Подробно се задржуваме на неговиот религиозен идентитет преку фолклорните и книжевните дела од македонските автори: Блаже Конески, Слободан Мицковиќ, Трајко Китанчев, Славчо Ковилоски.

THE RELIGIOUS IDENTITY OF KING MARKO

Emilija Koviloska

Institute of Macedonian Literature
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: King Marko, religious identity, Christianity, Blazhe Koneski, Slobodan Mickovikj, Trajko Kitanchev, Slavcho Koviloski.

Summary: In this paper, we address the numerous identities that we encounter in the character of King Marko. We focus on his religious identity through the folklore and literary works of the Macedonian authors Blazhe Koneski, Slobodan Mickovikj, Trajko Kitanchev, Slavcho Koviloski.

Вовед

Крале Марко важи за најпознатиот лик во јужнословенскиот фолклор. Неговиот лик и неговата дејност се поврзуваат со

бројни историски настани, со голем број градби (цркви и утврдувања), со различни фрескоживописи, со народни преданија, легенди и песни, како и со повеќе книжевни дела, кои се однесуваат на него. Овие претстави се различни една од друга и секоја дава свое видување за овој „јунак над јунаците“.

Историските факти за Крале Марко го кажуваат следново: роден е околу 1335 година и загинал во битката кај Ровине во 1395 година; го наследил неговиот татко Волкашин на престолот на Прилепското Кралство; бил останат без војската на Волкашин, која била поразена од Турците во 1371 година, па поради тоа морал да ја прифати турската власт како вазал; неговата власт се протегала од реката Вардар – на запад, Скопје и Скопско – на север, Лерин – на југ и охридскиот крај – на запад; имал неколку браќа, кои имале благороднички титули: Андрејаш, Иваниш, и Димитри (Митриш); посветувал особено внимание на изградбата на црковни храмови; поради најразлични причини станал најопејуваниот јужнословенски јунак; неговиот лик е зачуван само на две места и тоа во Марковиот манастир, Скопско, и во манастирот „Св. Архангел Михаил“, во Варош, Прилеп (Ациевски, 1994: 237–281).

Од она што може да се види во изворите, историскиот Крал Марко е сосема поразличен од Крале Марко во фолкорот. И додека историскиот Марко се обидува да ја зацврсти разнишаната власт по поразот и по смртта на татко му Волкашин, легендарниот Марко го јави својот кон Шарец и прелетува преку планините, се бори и ги победува Турците и Црна Арапина. Овие две интерпретации на неговиот живот се рашириле до таа мера што понекогаш се губи границата меѓу реалното и легендарното, но понекогаш даваат толку спротивни слики, небаре станува збор за два различни лика. Дури и името на неговата мајка било изнесувано во поинакви варијанти. Таа се викала Елена, а по замонашувањето станала Елисавета, додека пак, народната традиција неа ја познава како Ефросима (Ристовски, 2001: 155). Оттука, произлегува прашањето за идентитетите на Марко и за тоа колку од нив можеме да наведеме и да разграничине, односно да утврдиме кои се тие.

Идентитетите на Крале Марко

Прифаќајќи го ставот дека идентитетот е најуниверзалната човечка релација, него го сместуваме во социолошки и во културолошки контекст. Културата има значајна улога во општествените појави и „таа претставува комплексно тело во кое се преплетуваат норми, симболи, мотиви и слики кои навлегуваат во единката, ги вообличуваат нејзините нагонски импулси, ги насочуваат чувствата“ (Мојсиева-Гушева, 2010: 11). Оттука, овие мотиви и слики, кои се застапени во македонската културна средина, нудат повеќе можности еден историски и фолклорен лик да биде разгледуван од различни аспекти.

Во народното творештво ликот на Крале Марко честопати е идеализиран. Тоа е разбирливо со оглед на долгогодишната потчинетост на македонскиот народ под турската власт. Но, како што забележува познатиот македонски фолклорист Кирил Пенушлиски, „за жал, не останал и не можел да остане вечно таков: неговата личност морала постепено да ја губи својата херојска идеализација и најпосле да стане неполна, недоследна, противречна“ (Пенушлиски, 1981: 293). Токму во тие недоследности и противречности ние можеме да пронајдеме низа различни идентитети и идентификациски обележја, кои го красат неговиот лик. Овие идентитети се дел од „демократизирањето“ на македонската епика, при што на јунакот, покрај позитивните, му биле припишани и негативни епитети и епизоди од неговиот живот.

Првата и најчестоупотребувана идентификација на Крале Марко е поврзана со неговото јунаштво. Како што е познато, тој успеал да ги победи противниците во директни битки, да ги ослободи заробените момчиња и девојки, да искине синцири робје, да остави стапалка во некој камен, да испие три оки вино и сл. Наведените примери се само мал дел од идеализацијата на народот во потрага по јунак, кој поседува натприродна моќ, способен да прави јуначки дела. Всушност, со моќта на Крале Марко се поврзуваат некои од најубавите македонски епски песни, како што се: „Марко и морска ламја“, „Марко Крале ја одменува свадбарината“, „Марко Крале и три синцири робје“

итн. Позитивните црти на неговата личност се среќаваат во почитувањето на традицијата и на религијата: „Марко гради нова црква“, „Марко и три светителя“ итн.

Постојат и негативни елементи во описите на Марко, а тие најчесто се однесуваат на завист, како на пример во песната „Крале Марко и мајстор Ѓуро“, потоа грабање девојки – „Марко си граби невеста“, неконтролирана лутина при што погубувал сè што ќе му дојде на рака, како во песната „Синоќ Марко от Солуна дојде“, фалење со јунаштвото во песната „Зафали се Јана сношти на класенец“, погубување женски лица поради кавга, во песните: „Скарале се Марко и Маркојца“, „Марко Делибаша и „Дура од Кичева“ и др.

Врз основа на проекциите и поистоветувањата на народот со Крале Марко, се забележуваат повеќе идентификациски обележја карактеристични за него, при што предвид ги зедовме епските народни песни, легендите и преданијата од македонскиот фолклор. Ги среќаваме следните идентити на овој епски јунак:

- религиозен идентитет (тој: христијанин, наспроти Турците: муслимани),
- народносен (тој: Словен, наспроти: Немци, Власи, Турци, Маџари, Арнаути, Латини),
- полов идентитет (тој: маж јунак, наспроти жените: Влаинка девојка, багдатска девојка, сестра му Марија),
- расен (тој: бел, наспроти: Црна Арапина),
- политички (тој: крал, наспроти: селани, граѓани, ковачи),
- генерациски (тој: возрасен маж, наспроти: Секула детенце, дете Голомеше, дете Дукадинче, дете Татомирче).

За сите овие идентитети може да се пишува поопширно благодарейќи на богатиот фолклорен материјал. Сепак, ние ќе се задржиме само на религиозниот идентитет на Крале Марко.

Религиозниот идентитет на Крале Марко

Историја

Од множеството специфични идентитети го издвојуваме религиозниот идентитет, како еден од најсилните на Крале Марко, кои ги среќаваме во македонскиот фолклор и во македонската книжевност. Цврстината со која луѓето во средниот век се поврзувале со религијата е особено видлива во книжевноста и во бројните верски градби, кои датираат од овој период. Ова е посебно забележливо кај луѓето, кои имале владејачки претензии, видливи преку нивните титули: крал, кнез итн. Тие се јавувале како ктитори на црковните храмови, па нивните ликови ги пронаоѓаме во фреските насликани на сидовите. Меѓу нив, е препознатлив ликот на историскиот Крал Марко, насликан при влезот на црквата „Свети Архангел Михаил“ во Варош, Прилеп, како и на јужниот надворешен сид на црквата „Свети Димитрија“ во Марковиот манастир во селото Маркова Сушица, Скопско.

Таму се наоѓа и следниот напис:

„Се обнови овој пребожествен храм на светиот великомаченик христов победоносец и чудотворец Димитрија, со усрдieto и поспешението на благоверниот крал Волкашин и со благоверната кралица Елена и со премногу љубените нивни ќерки и синови благоверниот крал Марко и Андреаш, Иваниш и Димитар во годината 1377. А овој манастир почна да се сида во 1345 во дните на благоверниот цар Стефан и христољубивиот крал Волкашин, а се заврши во дните на благоверниот и христољубивиот крал Марко“ (Ќорнаков, 2009: 69). Исто така, во еден краток натпис запишан на сид во манастирот „Св. Архангел Михаил“, се вели: „Во Христа Бога благоверен крал Марко“. Очигледно е дека постојаното повикување на Бог за Крале Марко било суштествено прашање.

Мошне интересна е една легендарна реченица, која божем Марко ја изговорил пред смртта во Ровине во 1395 година. Имено, како турски вазал требало да се вклучи во редовите на турската војска во борбата против влашкиот војвода Мирче. Тој

трагично го доживеал целиот настан искажувајќи ги зборовите: „Го молам Бога да им биде помошник на христијаните, па нека бидам првиот меѓу мртвите во оваа борба“ (Ристовски, 2001: 162). Без разлика дали навистина ги изговорил или не ги изговорил, традицијата му ги припишува овие зборови токму на Крале Марко како последна негова исповед и како пример за подготвеност за жртвување на сопствениот живот во интерес на христијанството. Можеби токму оваа реченица придонела Марко да се гледа како на непоколеблив борец за христијанството и оттука од неа можеле да произлезат низа песни и легенди во кои се пее и се раскажува за неговите јуначки дела во кои тој ги победува иноверците.

Преку овие примери, засновани врз историски извори, може да се согледа значењето што го имала христијанската религија во секојдневниот живот на луѓето од средновековието, вклучително и на Крале Марко. Со оглед на тоа што тој поседувал општествена и материјална моќ да придонесе за афирмирање и за негување на религиозните практики, истовремено се јавил и како заштитник на христијанството. Една од должностите на владетелите, можеби и најважна во ова време, била градење црковни објекти и негување на религиските догми. Во содејство со црковните институции секоја отстапка од востановените правила и норми владетелот ја казнувал на различни начини. Мислата дека тој е врховен заштитник на христијанското население и на верата, во голема мера го обмислувало и неговото постоење како крал и како човек.

Фолклор

Како што кажавме, ликот на Крале Марко е најзастапениот во јужнословенската епика. Голем број песни, преданија и легенди за него биле запишани и се објавени од страна на познатите македонски собирачи на народни умотворби, како што се; Марко Цепенков и Кузман Шапкарев.

Во овие фолклорни творби е видливо дека постапките на Крале Марко во голема мера се диктирани од религијата. Тој се грижел за незаштитеното христијанско население, постел за

време на големите празници, одел на причесна рано на Велигден, ги казнувал неверниците, а ја штител дури и Света Гора. Во една пригода дури го фатил царот во Стамбол, што значи турскиот султан, па му ги пресекол нозете до колена, рацете до рамена и му ги извадил очите, бидејќи „силум вера не се менува“.

Дека Марко се грижел за изградба на цркви и за негување на христијанската религија кажуваат и голем број песни и легенди поврзани со него. Еден таков пример во кој Марко е градител на црковен храм е следниот:

„Марко гради нова црква,
он је гради, она падај,
град, гради, загради ја,
шари, шари, нашари ја...“ („Марко гради нова
црква“, *Марко Крале, легенда и стварност*, 1983:
319).

Или, во друг случај Марко ја покажал својата понизност кон Бог:

„...Врна се Крале Марко,
си ојде на дома си,
служба си е послужило,
бога се је поклонило“ („Марко и три светитела“,
Марко Крале, легенда и стварност, 1983: 153).

Освен во епските песни, градењето на верски објекти од страна на Крале Марко е забележано и во преданијата. Во записот на Марко Цепенков, насловен како „Предание за Прилеп, Варош и околината и за бегането на Марка Кралета од Варош“, се вели: „Татко ми каза за оти црквите биле праени поеќе од кралеи и банеи, а најпоеќе Марко Крале имал напраени цркви и манастири“ (Цепенков, 1980, кн. 7: 124).

Сепак, понекогаш Крале Марко влегувал и во дуел со Господ бидејќи сметал дека со својата сила можел да го победи. Тогаш, Господ бил приморан да слезе на Земјата и да ги одмери силите со него. Се разбира, во таквите случаи јунакот не може да извојува победа. Меѓутоа, овие блиски врски на Марко со Бог

остануваат. Народниот пејач негувал посебен однос во прикажувањето на блискоста меѓу Марко и Господ. Затоа, Господ за Марко „за и натаму да победува и да го штити народот, го дарува со итрина“ (Китевски, 2010: 155). Овој случај на директен контакт меѓу Творецот и Јунакот покажува дека првиот е свесен за улогата што Марко ја имал во ширењето и во негувањето на верата. Токму затоа, иако му е одземена силата, тој не е погубен, туку му се дадени други начини за егзистенција и за одбрана.

Крале Марко во фолклорните творби се јавува како бранител на верата. Самата претстава на борбата со Црна Арапина, освен ослободителна и расна, е борба против друга вера, против друг идентитет. Дури и кога во неговата земја биле изградени џамии, тој наоѓа начин да ги турне. Во друга пригода тој ги казнува и оние што сакале да си ја сменат верата. Марко посегнува по сурови казни врз вероотстапниците и кон оние за кои смета дека на било каков начин го напуштиле христијанството. Оттука, народните песни и преданија, на мошне илустративен начин, го прикажуваат како заштитник на христијаните.

Книжевност

Македонската книжевност на Крале Марко му посветила повеќе романи, песни, есеи и анализи на фолклорните творби, од кои ќе ги издвоиме романите: *Крале Марко* од Видое Подгорец, *Крале Марко* од Слободан Мицковиќ, *Синот на Кралот (роман за Крале Марко)* од Славчо Ковилоски, како и песни застапени во разни збирки од Никола Јонков Вапцаров, Трајко Китанчев, Асен Шурдов-Ведров, Блаже Конески, Петре Бакевски, Славка Арсова итн. Во нив, како и во народните песни, Марко е предаден како човек со беспоштедна сила и како човек што се бори против туѓинците и Црна Арапина, што го навестуваат самите почетни стихови: „Стани Марко, стани да се бориш / со тешката боздугана твоја“ кај Н. Вапцаров (Вапцаров, 1991: 87) и „Со години битка не биле / Крале Марко и Црна Арапина“ (Шурдов-Ведров, 2012: 60).

Еден од оние што пишуваат за Крале Марко бил Трајко Китанчев. Неговата творба „Крале Марко ја губи силата“ е

напишана како народна песна. Во неа „Марко Прилепчанец кажал неразумни зборови – го предизвикал Господ на мегдан“ (Миронска-Христовска, 2015: 132). Марко се судрил со Господ престорен во старец, но не успевал да го победи, постепено губејќи ја силата. Сепак, на крајот Господ му ја вратил силата, меѓутоа со благослов оттогаш да победува со итрина, а не само со сила, бидејќи ете, во други земји, имало и појунаци од него. Поемата завршува со заклучокот дека останало да се пее и да се раскажува за оваа случка и за јунаштвото на Крале Марко, но и: „да се слави Божје свето име, / за да слушат сета рисјанштина“ (Ивановъ, 1898: 63).

Во циклусите посветени на Крале Марко, Блаже Конески и Петре Бакевски се повикуваат на неговата сила, но нудат и еден продуктивен и филозофски поглед на егзистеницијата, на минливото, на водата и сл. Во песната „Одземање на силата“ јунакот му се обраќа на Господ со прашања поврзани со неговата сила (Конески, 1980: 107–109), додека пак, во песната „Марковиот манастир“ го опишува материјалното и духовното создавање на манастирот (Конески, 1980: 116–117). Слично постапува и П. Бакевски во песната „Марко Крале се симнува од фреската во црквата Св. Димитрие, Скопско, XIV век“ (Бакевски, 2011: 48–50).

Во новелата *Крале Марко*, авторот Слободан Мицковиќ се повикува на песните на Блаже Конески, посветени на легендарниот јунак и на легендите запишани од Цепенков, давајќи свој печат на раскажувањето. Новелата е составено од пет дела: „Пад“, „Страв“, „Бес“, „Бог“ и „Смрт“, и во сите нив Крале Марко ги брани христијаните, ги чува од „некрстот“. Тој гради манастири, преноќева таму, јаде на скудна трпеза со монаси, се исповеда, ги погребува христијаните, но и бара од свештеникот Василиј да го моли Господ „да му прости што го мачи народот“ (Мицковиќ, 2003: 78). Потоа и самиот сака да се моли, а Василиј гледа дека Бог и него го „поучил дека спасението е во молитвата“ (Мицковиќ, 2003: 80).

Најчестата тема во книжевните дела на авторот Славчо Ковилоски е поврзана со Крале Марко. Како главен лик, Марко

се јавува во неговата монодрама *Крале Марко (или Синот на Волкашин)*, романот *Синот на Кралот (роман за Крале Марко)* и поемата *Крале Марко по втор пат*. Таму, Крале Марко му се помолува на Бога во повеќе наврати за да му даде сила да истрае во времето невреме, да ги прехрани гладните чеда, да им помогне на немоќните итн. Истовремено и во оваа поема јунакот гради цркви и манастири, дури триста шеесет и пет, за секој ден во годината по една, а се бори и со непријателите „завиткани со пелерини сиви, / на главите фесови ветви“ (Ковилоски, 2019: 37), односно со припадници на друга вера. Слични слики наоѓаме и во монодрамата (Ковилоски, 2010: 39–40), каде што авторот реинтерпретира неколку народни песни во однос на подигнувањето храмови и борби со неверниците. Најмногу и највпечатливи описи со религиозна содржина наоѓаме во *Синот на Кралот (роман за Крале Марко)*, каде што Ковилоски го опишува начинот на градење на божјите храмови, неговата посветеност на Бог, но и една несекојдневна епизода од животот на богомилите, кои, Крале Марко жестоко ги казнува.

Ликот на Крале Марко во македонската книжевност, слично како и во фолклорот, претставува олицетворение на христијански крал, кој се обидува да остане што поблизок до народот и до верата и кој негува блиски односи со Бог. Тоа е една од причините и што балканските словенски христијански народи го земаат и за свој симбол на борбата против туѓоземните и туѓоверските поробувачи.

Пагански елементи во ликот на Крали Марко

Ликот на Крале Марко се сретнува и во народната религија на Македонците. Тука, некои христијански претстави се мешаат, односно се соединуваат со натприродни сили од постари словенски, пагански времиња. Народните творци успеале да создадат различни елементи од митскиот аспект на: просторот, времето, личноста, живиот и неживиот свет. Тие биле составени вешто, при што се губи границата на реалното и митското. Некои од мотивите, како што се зачнувањето на Марко од змев, задојувањето од самовила, појавата на наречниците, па сè до неговата бесмртност, се својствени за поинакви натприродни

претстави, кои драстично се разликуваат од христијанските догми.

Ставањето на ликот во ваков контекст е производ на богатиот спектар на претхристијански верувања, кои, Македонците ги задржале во текот на вековите. Во таа смисла, Марко е интегриран во друг систем на верување, кој нема ништо заедничко со религијата, којашто ја практикувал во реалноста. Не станува збор само за присуство на: самовили, крилат коњ или борби со ламји, туку, во нашиот случај, се јавува и еден специфичен однос кон неживата материја: планини, гори, води, трева и сл.:

„Тесно поврзано со односот на луѓето кон природата во народната религија е верувањето во знаење немушт јазик, јазик на волшебните суштества, растенијата, птиците, животните, предметите и појавите во природата“ (Светиева, 1997: 221). Овој однос на Крале Марко со живите и со неживите суштества го дефинира неговиот митски карактер. Тука веќе се губи историската подлога на реалниот лик, а нему му се придаваат особини, кои, народната македонска религија ги сметала за полезни во истакнување на специфичните карактеристики на ликот. Бидејќи народната религија е поврзана тесно со природата и со природните појави, таму му е местото и на јунакот. Таму тој се снаоѓа најдобро, таму комуницира со сите и таму верувањата можат да се остварат.

Заклучок

Од претходноизнесеното, може да се види дека Крале Марко има многу силно изразен религиозен идентитет. За него христијанството претставува начин на живот и модел на однесување. За тоа зборуваат и бројните фолклорни творби од различни балкански земји (Македонија, Србија, Бугарија, Хрватска итн.), но и книжевни творби од припадници на различни балкански нации. Без разлика на народносното присвојување, сите тие се согласни за цврстите верски определби на Марко, а поврзани со христијанството. Потврда за тоа наоѓаме и во историските извори, каде што на неколку места го

пронаоѓаме натписот: „Во Христа Бога благоверен крал Марко“. Крале Марко во меморијата на народот останува да постои како јунак и бранител на христијанството.

Литература/References:

- Ациевски, Коста. (1994). Пелагонија во средниот век (од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт). Скопје: Институт за национална историја. [Adjievski, Kosta, Pelagonija in the Middle Ages (from the arrival of the Slavs to the fall under Turkish rule). Skopje: Institute of National History] (In Macedonian)
- Вапцаров, Никола Јонков. (1991). Песни. Скопје: Македонска книга, Култура, Мисла, Наша книга, Детска радост. [Varcarov, Nikola Jonkov (1991). Poems. Skopje: Makedonska kniga, Kultura, Misla, Nasha kniga, Detska radost]. (In Macedonian)
- Ивановъ, Юордан. (1898). Съчинения на Трайчо Китанчев. София. [Ivanov, Jordan (1898). Trajko Kitanchev's Works. Sofia] (In Bulgarian)
- Ковилоски, Славчо. (2010). Крале Марко (или Синот на Волкашин). Скопје: Современост. Прилеп: Општина Прилеп. [Koviloski, Slavcho. (2010). King Marko (or the Son of Volkashin). Skopje: Sovremenost. Prilep: Opshtina Prilep.] (In Macedonian)
- Ковилоски, Славчо. (2014). Синот на кралот. Скопје: Феникс. [Koviloski, Slavcho. (2014). The son of the king. Skopje: Feniks.] (In Macedonian)
- Ковилоски, Славчо. (2019). Крале Марко по вторпат. Охрид: НУ Центар за култура. [Koviloski, Slavcho. (2019). King Marko, the Second Coming. Ohrid: NU Centar za kultura.] (In Macedonian)
- Марко Крале, легенда и стварност. (1983). Приредил Кирил Пенушлиски. Скопје: Мисла. [King Marko, legend and reality. (1983). Kiril Penushliski (ed.). Skopje: Mislal]. (In Macedonian)
- Миронска-Христовска, Валентина. (2015). Трајко Китанчев, книжевна, културна и револуционерна дејност. Скопје: Институт за македонска литература, [Mironska-Hristovska, Valentina. (2015). Trajko Kitanchev, literary, cultural and revolutionary activity. Skopje: Institute of Macedonian Literature]. (In Macedonian)
- Мицковиќ, Слободан. (2003). Крале Марко. Скопје: Слово. [Mickovikj, Slobodan. (2003). King Marko: Slovo] (In Macedonian)
- Мојсиева-Гушева, Јасмина. (2010). Во потрага по себеси. Скопје: Институт за македонска литература. [Mojsieva-Gusheva, Jasmina.

- (2010). In Search of Ourselves. Skopje: Institute of Macedonian Literature]. (In Macedonian)
- Пенушлиски, Кирил. (1981). Македонскиот фолклор. Скопје: Мисла. [Penushliski, Kiril. (1981). Macedonian Folklore. Skopje: Mislal. (In Macedonian)
- Ристески, Љупчо С. (1997). Митските претстави за Крале Марко во Прилеп и Прилепско. Во: Кралот Марко во историјата и во традицијата. Прилеп: Институт за старословенска култура. с. 269-277. [Risteski, Ljupcho S. (1997). The Mythical Representations of King Marko in Prilep and Prilep Region. In: King Marko in History and Tradition. Prilep: Institute of Old Slavic Culture. 269-277]. (In Macedonian)
- Ристовски, Блаже. (2001). Столетија на македонската свест, Истражување за културно-националниот развој. Скопје: Култура. [Ristovski, Blazhe. (2001). Centuries of Macedonian Consciousness, A Research on the Cultural and National Development. Skopje: Kultura]. (In Macedonian)
- Светиева, Анета. (1997). „Кралот Марко од аспект на народната религија на Македонците“. Во: Кралот Марко во историјата и во традицијата. Прилеп: Институт за старословенска култура. с. 219-224. [Svetieva, Aneta. (1997). “King Marko from the aspect of Macedonians’ Folk Religion”. In: King Marko in history and tradition. Prilep: Institute of Old Slavic Culture]. (In Macedonian)
- Корнаков, Димитар. (2009). Македонски манастири. Скопје: Матица. [Kjornakov, Dimitar. (2009). Macedonian Monasteries. Skopje: Matica]. (In Macedonian)
- Цепенков, Марко К. (1980). Преданија, книга седма. Редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Блаже Петровски. Скопје: Македонска книга, Институт за фолклор. [Cepenkov, Marko K. (1980). Traditions, book 7, redactor Dr Kiril Penushliski, collaborator Blazhe Petrovski. Skopje. Makedonska kniga, Institute of Folklore]. (In Macedonian)
- Шурдов-Ведров, Асен. (2012). Вера и љубов. Скопје: Современост. [Shurdov-Vedrov, Asen. (2012). Faith and Love. Skopje: Sovremenost]. (In Macedonian)